

АКАДЕМІК О. С. МЕЛЬНИЧУК: ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ НАУЦІ

У статті схарактеризовано життєвий і творчий шлях академіка НАН України О. С. Мельничука, видатного вченого й організатора науки.

Ключові слова: О. С. Мельничук, порівняльно-історичне мовознавство, етимологія, етимологічний словник, теорія мови, славістика, україністика, спорідненість мов світу.

Друга половина ХХ століття — період широкого розгортання лінгвістичних студій в Україні. За кілька десятиліть було створено низку фундаментальних праць у багатьох галузях мовознавства, що стали видатним внеском в українську культуру. Серед тих, хто формував потенціал науки в повоєнний час і забезпечував її високий рівень, хто продовжував і розвивав кращі традиції, закладені попередніми вченими, був Олександр Савич Мельничук. З його науковою та науково-організаційною діяльністю пов'язаний розвиток і теоретичної думки в українському мовознавстві, і порівняльно-історичних досліджень, і славістики в цілому.

Упродовж кількох десятиліть О. С. Мельничук керував науковими колективами, спрямовуючи їх на створення найактуальніших і в той же час чи не найскладніших україністичних, славістичних та загальнотеоретичних наукових праць. У 1961–1991 рр. Олександр Савич завідував відділом загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, а в 1991–1997 рр. там же — відділом загального мовознавства. Після обрання в 1967 р. членом-кореспондентом АН УРСР він виконував обов'язки заступника академіка-секретаря Відділення літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР (1969–1971 рр.), а згодом і академіка-секретаря цього відділення (1971–1978 рр.). Як академік-секретар Олександр Савич — член Президії Академії наук України і, отже, причетний до розв'язання багатьох масштабних проблем української науки й культури.

У 1981 р. О. С. Мельничука обирають членом-кореспондентом АН СРСР, а в 1985 р. — академіком Академії наук України.

Народився О. С. Мельничук 12 липня 1921 р. в с. Писарівка Кодимського району Одеської області в селянській родині. Його здібності, зокрема до мов, виявилися вже в середній школі. Після її закінчення (на «відмінно») він у 1938 р. вступає на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Проте навчання перервала війна. 1 вересня 1941 р. четвертокурсник О. С. Мельничук разом з іншими студентами добровольцем іде на фронт. Брав участь у боях на Волховському фронті, був поранений, потрапив в оточення і в полон. Але доля виявилася прихильною до молодого бійця: через

деякий час з полону пощастило втекти, перейти через лінію фронту, повернутися до діючої армії, пройти переможними дорогами по Європі, брати участь у визволенні Варшави і закінчити війну гвардії рядовим у Берліні.

Після демобілізації наприкінці 1945 р. Олександр Савич повернувся до Києва і продовжив навчання в Київському університеті. Тут талановитого студента помічає й підтримує акад. М. Я. Калинович, який заохочує його до вивчення мов, зокрема санскриту й давньогрецької. Ще на студентській лаві Олександр Савич намагається читати в оригіналі поеми Гомера. Михайло Якович Калинович дає О. С. Мельничукові рекомендацію для вступу до аспірантури.

Курс аспірантської підготовки Олександр Савич у 1947–1950 рр. проходить в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР під керівництвом іншого видатного лінгвіста — академіка Л. А. Булаховського. З цією ж установою пов'язана вся подальша доля О.С. Мельничука, сповнена напруженої праці. І не тільки дослідницької: багато років, по суті, все своє життя він продовжував наполегливо вчитися.

Час становлення молодого вченого збігся з періодом після лінгвістичної дискусії 1950 р., коли був реабілітований порівняльно-історичний метод і з'явилася можливість безперешкодно користуватися ним як ефективним інструментом дослідження багатьох мов. О. С. Мельничук систематично й планомірно самотужки вивчає історію його використання, зокрема в славістиці, читає й конспектує праці Ф. Міклошича, В. Вондрака, вітчизняних компаративістів, пише розвідки, у яких вчиться сам оперувати фонетичними законами і демонструє читачам високу результативність подібних операцій. Паралельно він щоденно відводить час (обов'язково ранковий) для вивчення іноземних мов: спочатку слов'янських, потім балтійських, за ними інших індоєвропейських та неіндоєвропейських.

Слід відзначити ще одну надзвичайно важливу рису життя й творчості вченого. Воєнне лихоліття, повоєнні нестатки серйозно підірвали його здоров'я, у нього діагностували не одну тяжку хворобу, кожна з яких могла стати фатальною. Проте О.С. виявив не тільки мужність і стійкість, а й залізну волю у боротьбі з недугами. Він встановив для себе жорсткий режим і сувору дієту, яких неухильно дотримувався все життя, не дозволяючи собі порушувати їх ні за яких умов. Щодня встаючи о 6 ранку, робив тривалу гімнастику (з елементами йоги), потім дві години приділяв вивченню тієї чи іншої мови (залучаючи до цієї справи свою дружину В. Т. Коломієць) і лише після цього снідав і розпочинав свій робочий день, теж чітко регламентований. Спати лягав рівно о десятій вечора. Самодисципліна й гідна подиву організованість дозволили О. С. якщо не подолати остаточно недуги, то підтримувати себе в належній робочій формі і працювати все життя надзвичайно плідно й результативно. Систематичне ж і послідовне вивчення різних мов зумовило те, що вчений став поліглотом і відзначався винятковою ерудицією.

Уже кандидатська дисертація Олександра Савича «Понятіе предложения в советском языкознании», захищена 1952 р., засвідчила інтерес автора до теоретичних мовознавчих проблем. Після закінчення аспірантури він стає співробітником відділу загального та слов'янського мовознавства, а з 1961 р. очолює його.

Одержавши відділ після акад. Л. А. Булаховського, О. С. Мельничук успадкував і проблематику, яку на той час розробляв колектив відділу: уже розпочалася робота над колективною монографією «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», у перспективі був «Етимологічний словник

української мови». Як ніхто інший, Олександр Савич був готовий до керівництва роботою над такими фундаментальними дослідженнями.

За загальною редакцією Олександра Савича і за його авторською участю уже в 1962 р. видано «Перспектив» «Вступу», завданням якого було ознайомлення наукової громадськості із структурою і головними ідеями колективної монографії. О. С. Мельничуків в «Перспективі», а потім і в книжці як авторів належать вступний розділ і «Синтаксис». Сама книжка побачила світ 1966 року. Її поява стала видатною подією для вітчизняного мовознавства. У цій ґрунтовній праці послідовно й системно викладається історія фонетики, граматики (у тому числі й синтаксису), словотвору та лексики слов'янських мов від ранньопраслов'янської доби до сучасного стану. Відкривається «Вступ» розділом «Загальні питання порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», який знайомить читачів із слов'янськими мовами, їх поширенням, писемністю, спорідненістю між собою та з іншими індоевропейськими, зокрема балтійськими мовами. Спеціальний підрозділ розповідає про порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов і його значення для відтворення найдавніших рис мови і глибшого розуміння мовних процесів. Усі автори намагалися максимально використати й узагальнити досягнення порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов попередніми дослідниками (як вітчизняними, так і зарубіжними) й самі активно досліджували мовні факти, зокрема українські.

Цілковито оригінальним був написаний Олександром Савичем розділ «Синтаксис». Після дискусії 1950 р. при обговоренні достоїнств і недоліків реабілітованого порівняльно-історичного методу зазначалося, що він, заснований на врахуванні звукових відповідностей і законів, не може застосовуватися до вивчення синтаксичних явищ. Однак О. С. Мельничук і теоретично обґрунтував доцільність використання порівняльно-історичного методу в дослідженні синтаксису (особливо поєднавши його з методом внутрішньої реконструкції), і на практиці довів це спробою реконструювати навіть для індоевропейської прамови і синтаксичну структуру речення як такого, і структурні типи речень, і засоби вираження синтаксичних стосунків.

У розширеному вигляді О. С. Мельничук видав цей розділ окремою книжкою («Розвиток структури слов'янського речення». — К., 1966), його ж перед тим поклав в основу докторської дисертації (захистив у 1964 р.).

ґрунтовна праця «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» відіграла і продовжує відігравати свою роль у підготовці висококваліфікованих славістів-мовознавців. Рецензенти А. Супрун і Р. Вечерка (див. відповідно «Мовознавство». — 1967. — № 3. — С. 89–92 і Sb. prací filosof. F-ty Brněnské univers., 1968. — Roč. 16. — S. 124) позитивно оцінили цю колективну монографію.

Ще наприкінці 50-х — на початку 60-х років Олександр Савич друкує низку статей, присвячених проблемам порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов, що відбивають різні етапи їх дослідження автором: *Общеславянские придаточные конструкции в форме причастных оборотов с относительными словами и подчинительными союзами // Всесоюзная конференция по славянской филологии: Программа и тез. докл. — Ленинград, 1962. — 107–108; Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Краткая характеристика общих закономерностей. — К., 1958. — 64 с.; Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах // Доповіді рад. делегації на V Міжнародному з'їзді славістів (Софія, вересень 1963). — К., 1963. — 66 с.*

Монографія «Розвиток структури слов'янського речення» охоплює всю сукупність проблем становлення й розвитку структурних різновидів речення в

слов'янських мовах. Це новаторська праця, у якій вперше в слов'янському мовознавстві на сучасних наукових засадах ставиться й вирішується завдання послідовної й систематичної реконструкції синтаксису праслов'янської мови, висвітлюється подальший розвиток синтаксичних ознак і категорій в окремих слов'янських мовах. Згодом на монографію в зарубіжних виданнях з'явилося кілька схвальних рецензій, зокрема Й. Вейренса в «Bulletin de la Société de linguistique de Paris» (1968.— Т. 63.— Fasc. 2.— Р. 162–164) і в часописі «Slovo a slovesnost» (Praha.— Т. 26.— S. 2) та Й. Баєра в «Sb. prací filozof. f-ty Brněnské univ.» (1971.— R. 19.— S. 237–240).

Проблеми синтаксису вабили О. С. Мельничука упродовж усього життя. Чимало його розвідок присвячено історичному синтаксису української мови: Видозміни оформлення речень непрямой модальності в історії української мови // Слов'янське мовознавство.— К., 1958.— Т. 2.— С. 120–163; Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника *i* в українській мові // О. О. Потєбня і деякі питання сучасної славістики : Матеріали III Респ. славіст. конф.— Х., 1962.— С. 178–192; Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові // Слов'янське мовознавство.— К., 1962.— Т. 4.— С. 80–121. Саме малодослідженим в українському мовознавстві проблемам історичного синтаксису української мови Олександр Савич схильний був присвятити свою докторську дисертацію. Проте з часом його плани змінилися.

Крім статей з історичного синтаксису, в галузі україністики Олександрові Савичу належить «Словник специфічної лексики села Писарівка Кодимського району Одеської області» // Лексикографічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР.— 1952.— Вип. 2.— С. 67–98 і «Топоніміка Кодимського району Одеської області» // Мовознавство.— 1957.— Т. 14.— С. 52–61.

О. С. Мельничук є редактором і співавтором тому «Синтаксис» (К., 1972.— 515 с.), що входить до фундаментального кількатомного видання «Сучасна українська літературна мова», підготовленого в Інституті мовознавства ім. О. О. Потєбні АН УРСР у 60–70-і роки. У цьому томі О. С. Мельничук є автором розділів «Теоретичні питання синтаксису», «Словосполучення», «Означення», «Синтагматичне членування речень», що становлять понад половину загального обсягу книги.

Теоретичні питання синтаксису, крім відповідного розділу в згаданому томі «Синтаксис», висвітлюються вченим також у низці спеціальних статей: Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення про мову» // Мовознавство.— 1952.— Т. 10.— С. 42–57; Яке значення діалектних даних для укладання історичного синтаксису окремих слов'янських мов? // Філологічний збірник : До IV Міжнар. з'їзду славістів.— К., 1958.— С. 319–322; Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучення // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови.— Чернівці, 1965.— С. 3–5; Проблема строения и содержания синтаксической части общей описательной грамматики отдельного славянского литературного языка // Slavia.— Praha, 1965.— Roč. 34. Seš. 3.— S. 415–421; О знаковой природе предложения // Материали к конференции «Язык как знаковая система особого рода».— М., 1967.— С. 42–45.

Саме теоретичні питання синтаксису обрав О. С. Мельничук для своїх доповідей на X і XI Міжнародних з'їздах лінгвістів (відповідно Бухарест, 1967 і Болонья, 1972): Аспекти общей теории предложения как единицы речи // Проблемы языкознания : Докл. и сообщ. сов. ученых на X Междунар. съезде

лингвистов. М., 1967. — С. 177–180; Синтаксис как сфера проявления смыслообразующей и формообразующей роли языковой структуры // Proceedings of the XI International Congress of Linguists, Bologna — Florence, 1972. — Bologna, 1974. — P. 647–651. Він був учасником радянсько-чехословацького симпозиуму, для якого підготував доповідь також із синтаксичної проблематики: Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения // Советско-чехословацкий симпозиум «Единицы различных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие»: Докл. сов. ученых. — М., 1967. — С. 102–119.

Після завершення роботи над «Вступом до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» керований О. С. Мельничуком колектив науковців відділу загального та слов'янського мовознавства з 1964 р. приступив до нової фундаментальної праці — «Етимологічного словника української мови». Його укладанню передувала велика й тривала підготовча робота: визначення принципів створення словника, опрацювання реєстру і допоміжних картотек — бібліографічної, антропонімічної, ботанічних назв, вироблення детальної інструкції для укладачів.

За попередніми планами, словник мав бути спочатку однотомним, потім тритомним або чотиритомним виданням, укладання його, а потім і друкування передбачалося закінчити за п'ять–шість років. Проте робота над конкретним мовним матеріалом внесла в ці плани кардинальні корективи. Багато місяців пішло лише на визначення реєстру словника — шляхом його колективного обговорення. Розробляючи принципи створення ЕСУМ як праці фундаментальної, О. С. справедливо визначив і підходи до неї теж як фундаментальні. В основу реєстру було покладено найбільший на той час шеститомний «Українсько-російський словник», до нього додано «Словар українського язика», упорядкований Б. Грінченком, низку перекладних та діалектних словників (серед них і укладений Олександром Савичем словник говірки його рідного села).

У результаті проведеної роботи було зібрано великий лексичний матеріал — уперше в історії українського мовознавства зведено воедино максимальну кількість лексем не тільки української літературної мови, а й діалектів, деяких галузевих словників. Уже це зібрання лексики української мови становило неабияку наукову цінність. Але для етимологічного словника то була лише основа, на якій мало будуватися подальше порівняльно-історичне дослідження.

Повнота реєстру, велика кількість слів, що потребували розроблення в словнику, визначили другий важливий принцип його створення: чіткість побудови словникової статті, стислість викладу матеріалу. Саме з міркувань стислості словник вирішено було будувати за гніздовим принципом: до реєстрового слова (як правило, найпростішого за словотвірною будовою або найчастіше вживаного) додавалися споріднені з ним слова, що не потребували окремих пояснень, і етимологічну розробку подано лише до основного, реєстрового слова.

Після закінчення роботи над реєстром (з усіма похідними) він був розділений на приблизно рівні частини, що мали становити томи Етимологічного словника (обсягом від 50 до 60 авт. арк.). За цим розподілом ЕСУМ виявився вже не тритомним чи чотиритомним, а семитомним виданням (при цьому в останньому томі передбачалося вмістити індекси).

Підготовча робота зайняла майже два роки. Лише з початку 1966 р. автори словника приступили безпосередньо до розробки етимологічних статей. Олександр Савич як керівник завжди був відкритий для консультацій і всілякої допомоги укладачам, але водночас суворо контролював роботу кожного. Він і сам був серед авторів-укладачів словника (наприклад, у першому томі йому нале-

жить розробка статей від *а* до *авр* [к], від *ак* [фист] до *ак* [ц] і від *бергам* [т] до *бозни* [а] в другому — від *з* до *забузирить* і від *каст* [ти] до *кет*); крім цього, редагуючи етимології інших авторів, Олександр Савич нерідко пропонував свої, глибші варіанти статей (усі вони відзначені в передмовях до відповідних томів).

У 1967 р. в ж. «Мовознавство» (№ 2, с. 15–21) з'явилася стаття О. С. Мельничука «Принципи укладання “Етимологічного словника української мови”», у якій автор знайомив наукову громадськість з планами створення праці, принципами її побудови, обґрунтовував доцільність гніздового принципу, подавав зразки етимологічних статей для слів різного походження.

Ще до початку роботи над ЕСУМ у Канаді в 1962 р. англійською мовою вийшов перший випуск (обсягом близько 5 друк. арк.) «Етимологічного словника української мови», укладеного Я. Рудницьким. Підготовлений за кордоном, у відриві від численних діалектних та історичних джерел, від усієї тієї наукової бази, яку становлять праці не тільки українських учених, а й славістів — істориків, діалектологів, компаративістів інших країн, представлені матеріали «Етимологічного словника» Я. Рудницького наочно продемонстрували недоліки подібної праці. У наступні роки вийшло ще кілька його випусків, але цей словник не став великим надбанням світової компаративістики. Досить стримано відгукнувся на неї такий компетентний рецензент, як Ю. Шевельов¹ (правда, пізніше на появу трьох великих — по 50 друк. арк. і більше — томів київського Етимологічного словника американський славіст не відгукнувся зовсім).

Невдовзі укладання перших двох томів було завершено. Проте, незважаючи на високий професійний рівень О. С. Мельничука як редактора і його виняткову працездатність, редагування першого тому виявилось тривалим процесом. На допомогу головному редакторові було створено редколегію, до якої ввійшли В. Т. Коломієць і О. Б. Ткаченко.

Чимало часу пішло також на роботу Олександра Савича з редакторами видавництва, на виготовлення необхідних для друкування складного мовознавчого тексту друкарських знаків, читання кількох версток.

Матеріали першого тому ще у вигляді машинопису пройшли рецензування в московській групі етимологів, якою керував О. М. Трубачов. Надалі наступні томи також рецензувалися московськими колегами, а з часом і їхні випуски «Этимологического словаря славянских языков» стали проходити апробацію в Києві (головним рецензентом виступав, як правило, один з найбільш ерудованих і кваліфікованих наших етимологів чл.-кор. НАН України О. Б. Ткаченко).

Лише 1982 р. перший том «Етимологічного словника української мови» побачив світ.

Досвід, набутий у процесі багатопланової й багатоаспектної редакторської роботи над першим томом, дозволив О. С. Мельничукові значно швидше закінчити редагування другого, а за ним і третього томів (вийшли в світ відповідно в 1985 і 1989 рр.). Було розширено редколегію видання: починаючи з третього тому до її складу введено Т. Б. Лукінову і В. Г. Склярєнка, а з четвертого також Г. П. Півторака.

Правда, розрив у часі укладання й редагування матеріалів ЕСУМ, що з роками збільшувався, ускладнював і затримував редагування, оскільки і редактори томів, і сам О. С. Мельничук намагалися максимально врахувати найостанніші праці порівняльно-історичного, історичного, історико-семасіологічного, діалек-

¹ *Shevelev Ju.* An etymological Dictionary of the Ukrainian Language. By J. B. Rudnyč'kyj, Parts 1–5. Part 6. Winnipeg, 1966–1967 // Language.— 1968.— N 44.— N 4.— P. 856–872.

тологічного характеру не тільки української мови, а й інших слов'янських та неслов'янських мов. А за десятки років, що тривала робота над словником, таких праць з'явилося чимало.

Хоч укладання матеріалів ЕСУМ і було в основному завершено в сімдесяті роки, робота над його удосконаленням тривала ще довго, розрив між часом укладання і часом редагування томів збільшувався. Долаючи численні перешкоди, О. С. Мельничук 1988 р. закінчив відповідальне редагування 4-го тому, і незабаром том було передано до видавництва. Проте з'явився ще один розрив, який загрожував стати фатальним — між часом подання словника до друку і часом його виходу в світ: суспільно-політичні події в нашій країні, як відомо, вкрай негативно відбилися на книгодрукуванні. Том, чекаючи кращих часів, пролежав у видавництві понад 10 років. О. С. Мельничук боляче реагував на припинення друкування словника, однак, незважаючи на важкий стан здоров'я, продовжував працювати над п'ятим, а потім розпочав редагування і шостого тому. Проте йому вже не судилося побачити ці томи в русі. 19 березня 1997 р. Олександр Савич пішов з життя.

Лише після 1999 р., коли вийшов Указ Президента України про розвиток національної словникової бази, коли створено програму «Словники України», з'явилися кошти, і роботу над ЕСУМ у видавництві було продовжено.

На початку 2003 р. 4-й том, нарешті, вийшов з друку, а в 2007 р. побачив світ і відредагований О. С. Мельничуком п'ятий. Невдовзі передано до видавництва 6-ий том, остаточно опрацьований редколегією вже без О. С. Мельничука. Паралельно за комп'ютерною програмою провадилася робота над останнім, сьомим томом (з індексами). З'явилася надія на завершення видання, яке стало справою усього життя Олександра Савича, у яке він вклав так багато сил.

Працюючи над великими масивами лексики в процесі редагування ЕСУМ, спостерігаючи за складним життям слів у просторі й часі, за примхливими змінами їхньої семантики, О. С. Мельничук одним із перших у компаративістиці став на шлях дослідження великих етимологічних гнізд із близькозначними коренями. В історію славістики ввійшли його розвідки: Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // *Этимология* 1966. — М., 1968. — С. 194–240; *Этимологическое гнездо с корнем *ucei-* в славянских и других индоевропейских языках : Докл. на VIII Междунар. съезде славистов (Загреб ; Любляна, 1978 г.). — К., 1978. — 16 с.

Удосконалення методів формального і семантичного аналізу нині дозволяє значно розширити коло генетично споріднених слів не тільки в одній мові, а й у їхніх групах, і за рахунок цього реконструювати цілі фрагменти лексичної системи прамови. На прикладі дослідження гнізд з коренями *kes- і *ucei- О. С. Мельничук переконливо продемонстрував плідність гніздового підходу в порівняльно-історичних студіях. Слідом за ним компаративно-типологічне дослідження слов'янської лексики з близькозначними коренями *pek-, *vĭr-/*vōr-, *kyp-/*kvar-/*kor- здійснила Т. О. Черниш (див. її монографію «Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід)». — К., 2003. — 478 с.). З'явилися подібні праці й інших авторів і в Україні, і за її межами.

Переважно упродовж 70-х років О. С. Мельничук публікує також серію статей, присвячених етимологіям окремих слів чи їхніх груп: Етимологічні розвідки. 1. *Дбати — дибати* // *Мовознавство*. — 1975. — № 5. — С. 46–54; Етимологічні розвідки. 2. *Юрба — гурба — юрма — гурма*. — Слово і труд. — К., 1976. — С. 163–167; *Этимологические разыскания. 3. Общеславянское *vĕtiti* // *Восточнославянское и общее языкознание*. — М., 1978. — С. 103–114; Етимологічні

розвідки 4. (праслов'янське *mogti — *могти*) // Мовознавство. — 1980. — № 6. — С. 44–55. Ці розвідки увійшли в розробку відповідних словникових статей.

Глибоко досліджуючи в порівняльно-історичному аспекті не тільки лексику багатьох мов, а й фонологію (пор. його праці: *Следы взрывного ларингального в индоевропейских языках* // *Вопр. языкознания.* — 1960. — № 3. — С. 3–16; *О генезисе индоевропейского вокализма* // Там же. — 1979. — № 5–6. — С. 3–16; № 6. — С. 3–16), системність організації, еволюційний характер змін у формі й семантиці, Олександр Савич зумів побачити спільні риси не тільки в споріднених мовах, а й у тих, які досі розглядалися як належні до інших сімей, і на цій підставі обґрунтувати концепцію спорідненості всіх мов світу. Викладено її в статтях у ж. «Вопросы языкознания»: *О всеобщем родстве языков мира* // *Вопр. языкознания.* — 1991. — № 2. — С. 27–42; № 3. — С. 46–65, а пізніше дуже стисло — в доповіді на XI Міжнародному з'їзді славістів (Братислава, 1993): *Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов* // *Слов'янське мовознавство. Доповіді.* — К., 1993. — С. 98–112 (співавтор В. Т. Коломієць).

Важко переоцінити значення цієї концепції: подаючи аргументацію на користь моногенетичної теорії походження мов, вона тим самим підтримала теорію моногенезу в походженні людства взагалі, для обґрунтування якої (як і для обґрунтування концепції полігенезу) досі бралися до уваги лише нелевні (через глибоку давність) дані історії, археології, антропології.

Генетичні зв'язки між окремими мовними сім'ями Олександр Савич встановлює на основі етимологічних лексичних зіставлень з урахуванням кількох сформульованих ним припущень про характер звуків і їх змін у мовах найдавніших часів (етимологічні зіставлення традиційної компаративістики на основі фонетичних законів і семантичної близькості Олександр Савич вважав прийнятними для мов відносно пізнього часу): 1) первісний розвиток голосних фонем лише на основі колишнього неозначеного голосного призвучу при вимові приголосних силабофонем; 2) можливий паралелізм у кількох групах артикуляційно близьких приголосних фонем, 3) можливість редукції найбільш нестійких приголосних на початку слів, 4) можливість позиційної взаємозаміни першого і другого приголосного компонента кореня, 5) можливість виявлення в коренях лексем різних мов світу не тільки інфікса *n*, а й *r*, *l*, *m*.

При етимологічних зіставленнях Олександр Савич справедливо вважав за необхідне враховувати також наявність глибоких семантичних розривів, добре відомих при етимологізуванні навіть у межах однієї мови.

Запропоновані О. С. Мельничуком принципи, що дозволяють зіставлення слов'янських та індоєвропейських мовних фактів з неіндоєвропейськими, видаються достатньо аргументованими й переконливими, хоча гіпотетичність конкретних лексичних зіставлень, звичайно, вища, ніж при зіставленнях у звичних межах споріднених мов. Однак відкритий дослідником шлях є перспективним, він здатний при дальших дослідженнях у цій галузі привести до підвищення ступеня надійності етимологізування в цілому.

Складні операції з конкретними мовними фактами з багатьох мов О. С. Мельничук блискуче сполучав з теоретичними узагальненнями в галузі найбільш абстрактних проблем мови у її зв'язках з мисленням і з суспільством, прогресу в мові, проблем знаковості мови і окремих її рівнів, сутності загальних понять системи й структури, лінгвістичної методології: *Розвиток мови як реальної системи* // *Мовознавство.* — 1981. — № 2. — С. 22–34; *О роли мышления в формировании структуры языка* // *Язык и мышление.* — М., 1967. — С. 74–88; *Философ-*

ские вопросы языкознания // *Вопр. языкознания.*— 1975.— № 5.— С. 10–17; Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма // *Вопр. языкознания.*— 1970.— № 1.— С. 19–32; О природе лингвистического знака // *Теоретические проблемы современного советского языкознания.*— М., 1964.— С. 135–140; Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней // *Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях.*— Кишинев, 1982.— С. 67–74; Аспекти методології лінгвістичних досліджень // *Мовознавство.*— 1986.— № 1.— С. 3–11; Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального й матеріального в сфері мови // Там же.— 1987.— № 1.— С. 3–14.

Деякі з цих праць з часом, як класичні, увійшли до хрестоматій, і не тільки вітчизняного мовознавства. Так, наприклад, стаття «Понятія системы и структуры языка в свете диалектического материализма», на яку нерідко посилалися лінгвісти-теоретики, частково увійшла до кн.: *Березин Ф. М. История советского языкознания. Хрестоматия* (М., 1981) і до збірника (в перекладі) «*Reader zur Geschichte der sovjetischen Sprachwissenschaft* (Leipzig, 1984), а статтю «Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней» вміщено в кн.: *Общее языкознание. Хрестоматия* (Минск, 1987).

О. С. Мельничук був членом Наукової ради з проблеми «Теорія радянського мовознавства» при Президії АН СРСР. Він активний учасник багатьох наукових конференцій з теоретичних проблем: *Принципи вивчення природи мови // Республіканська наукова конференція з питань методології мовознавства : Тез. доп.*— К., 1964.— С. 10–13; *О роли мышления в формировании структуры языка // Тезисы докладов и сообщений на научной дискуссии по проблеме «Язык и мышление».*— М., 1965.— С. 25–30; *Философские проблемы языкознания // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания : Тез. докл. и сообщ. пленар. заседаний.*— М., 1974.— С. 99–104; *Значение и содержание лингвистических единиц различных уровней // Симпозиум «Теоретические проблемы семантики» : Тез.*— Кишинев, 1979.

Саме загальні проблеми й поняття лінгвістики розглядаються О. С. Мельничуком в останній його статті «Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства» (*Мовознавство.*— 1997.— № 2–3.— С. 3–19), де він підводить підсумок своїм роздумам і міркуванням у цій галузі.

Кілька статей Олександра Савича присвячено напрямам і течіям у зарубіжному мовознавстві: *К оценке лингвистического структурализма (Дискуссии и обсуждения) // Вопр. языкознания.*— 1957.— № 6.— С. 38–49; *Философские корни глоссематики // Там же.*— 1976.— № 6.— С. 19–32; *Глоссематика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании.*— М., 1977.— С. 125–157.

Під керівництвом О. С. Мельничука науковцями відділу загального та слов'янського мовознавства підготовлено низку колективних монографій, у яких висвітлюються проблеми й течії зарубіжної лінгвістики: *Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві.*— К., 1976.— 255 с.; *Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии.*— К., 1983.— 207с.; *Методологические проблемы языкознания.*— К., 1988.— 216 с.; *Методологические основы новых направлений в мировом языкознании.*— К., 1992.— 380 с.

Монографії вийшли за редакцією О. С. Мельничука і за його авторською участю: його перу належать передмови до праць і розділи в них «Зарубежное языкознание на распутье» та «Вопросы истории языка» у книзі «Современное

зарубежное языкознание» (сс. 3–10, 34–51), «Методологические поиски в современных подходах к исследованию языка» в останній праці (с. 3–15).

В умовах тоталітаризму радянський учений, особливо керівник наукового колективу, зобов'язаний був критично ставитися до зарубіжної науки як заснованої на хибних, тобто немарксистських, методологічних принципах. Саме так, у гостро критичному плані рекомендувалося керівними органами виконати всі заплановані у відділі колективні праці, присвячені зарубіжній лінгвістиці. Однак О. С. Мельничук зумів, звівши критику до мінімуму, в основному перевести підготовку монографій в інший регістр — об'єктивного викладу проблем зарубіжної науки для ознайомлення з ними вітчизняного читача.

На тлі розгортання в другій половині ХХ ст. структурно-типологічних досліджень група славістів, керована О. С. Мельничуком, після завершення укладання Етимологічного словника приступила до створення новаторської праці «Історична типологія слов'янських мов». У ній вперше в слов'янському мовознавстві зроблено спробу подати не тільки типологічний опис сучасних слов'янських мов за різними структурними рівнями, а й виявити історичні джерела тієї чи іншої мовної риси та явища. При цьому в кожному розділі чи підрозділі праці спочатку розглядаються риси, спільні для всіх слов'янських мов, а потім характеризуються і пояснюються розходження — чи то як збереження давніх архаїчних ознак, чи як зумовлені різними причинами інновації.

Викладу конкретного матеріалу передує написаний Олександром Савичем вступний розділ теоретичного характеру, присвячений методологічним проблемам, особливостям типологічного вивчення близькоспоріднених мов, зокрема слов'янських.

У 1986 р. було видано першу частину дослідження, яка містить розділи «Фонетика», «Словотвір», «Лексика» і «Фразеологія». Друга частина, що складається з розділів «Словозміна» і «Синтаксис» (редагована О. Б. Ткаченком) побачила світ лише 2008 р.

Окрему сторінку в науковій спадщині О. С. Мельничука становлять його розвідки з проблем взаємодії української мови із східнороманськими. Народжений на Одещині, де відчутна стихія молдавської мови, він як учений досліджував і осмислював те, що знав з дитинства: Молдавские элементы в пограничном украинском говоре // Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. — 1955. — Т. 4–5. — С. 158–185; Значение восточнороманских языковых данных для истории древнерусского и украинского языков // Региональное совещание по молдавско-русско-украинским языковым, литературным и фольклорным взаимосвязям : Тез. докл. — Кишинев, 1963. — С. 51–53. Олександр Савич виступив також рецензентом виданого в Москві «Русско-молдавского словаря» (за ред. А. Т. Борща, 1954 р.).

Видатний український учений, О. С. Мельничук був активним учасником двох Міжнародних конгресів лінгвістів (про них ішлося вище) і кількох Міжнародних з'їздів славістів. Із доповіддю «Порядок слов и синтагматическое членение предложения» він виступив на IV МЗС — першому післявоєнному, що відбувся в Москві 1958 р. (див.: IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. — М., 1962. — Т. 2. — С. 254–256, 279 — книга містить виклад доповіді і заключне слово).

Також синтаксичною була і його доповідь на V МЗС (Софія, 1963): Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах // V Міжнародний з'їзд славістів : Доп. рад. делегації. — К., 1963. — 66 с. Наступні виступи О. С. на

з'їздах відбивають проблематику досліджень відділу (створення «Історичної типології слов'янських мов» і «Етимологічного словника української мови»): Сочетание сопоставительно-типологического и сравнительно-исторического методов при исследовании славянских языков // Слов'янське мовознавство. Доповіді (Софія, 1988). — К., 1988 (співавтори В. Т. Коломієць, Т. Г. Линник), Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство. Доповіді (Братислава, 1993). — К., 1993 (співавтор В. Т. Коломієць). На ІХ з'їзді у Києві (1983 р.) доповідь була присвячена київській проблематиці: О языке Киевской летописи XII века // Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1983. — С. 116–142.

У 60–70-х роках Олександр Савич був членом Міжнародної комісії в справах вивчення граматичної будови слов'янських мов при Міжнародному комітеті славистів, брав участь у її засіданнях (зокрема, в Берліні в 1968 р.; див. його інформацію про це засідання в ж. «Мовознавство». — 1968. — № 4. — С. 95, 96).

Знавець багатьох мов, Олександр Савич на міжнародних наукових форумах виступав з доповідями і в обговоренні виступів зарубіжних колег різними мовами. Наприклад на V МЗС (Софія, 1963) він узяв участь в обговоренні доповідей Г. Якобсона, В. К. Журавльова, І. Лекова, В. Латти, Р. Ружички (див.: V Международный съезд славистов: Слав. филол. — София, 1965. — Т. 7. — С. 56, 95, 117, 137, 385; французькою мовою виступив на пленарному засіданні X Міжнародного конгресу лінгвістів в обговоренні доповіді Б. Мальмберга (Швеція) — див.: Actes du X-ème Congrès International des Linguistes. — București ARSR, 1969. — Vol. 1. — S. 30; англійською, німецькою, французькою він друкував свої матеріали в зарубіжних виданнях (Über die Entstehung des indoeuropäischen Vokalismus // XII Internationales Linguistenkongress. — Wien, 1977; Language as a Real Developing System // Social sciences. — 1981. — Vol. 12. N 2. — P. 114–130; Wege zur Vertiefung des etymologischen Forschungen im Bereich der nostratischen Sprachen // Proceedings of the XIVth International Congress of Linguists. — Berlin, 1989. — Vol. 3).

Як відомому теоретику, фахівцеві з основоположних лінгвістичних проблем О. С. Мельничукові належить низка статей у важливих виданнях енциклопедичного характеру: Глоссематика, Копенгагенский лингвистический энциклопедический кружок, Методология в языкознании, Язык (Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990); Алфавіт, Арамейська мова, Балтійські мови, Мова, Національна мова, Синтагма, Індоевропейські мови та ін. (Українська Радянська Енциклопедія), у 2-му виданні УРЕ також: Марр М. Я., Мовлення, Соціолінгвістика, Яфетична теорія та ін.; Етимологія, Калинович М. Я., Мова, Молодописемні мови (Українська літературна енциклопедія. — К., 1990–1995), Диглосія, Еволюція мови, Етимологія, Знак і значення в мові, Мовлення, Походження мови, Спорідненість мов, Синхронія і діахронія та ін. (Українська мова. Енциклопедія).

Чимало сил і часу віддав акад. О. С. Мельничук вихованню наукової зміни. Його учні становлять цілу плеяду видатних науковців, які плідно працювали й працюють у різних галузях мовознавства. Серед них — акад. В. Г. Складенко, доктори філологічних наук С. С. Єрмоленко, І. А. Стоянов, Г. М. Яворська, Й. Ф. Андерш, кандидати наук Т. Г. Линник, Т. А. Харитонова, В. В. Чумак та ін.

О. С. Мельничук здійснив відповідальне редагування багатьох фундаментальних колективних праць, виконаних під його керівництвом чи за безпосередньою авторською участю (Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966; Етимологічний словник української мови. — К., 1982–2007. —

Т. 1–5; Историческая типология славянских языков.— К., 1986; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис.— К., 1972; Методологические проблемы языкознания.— К., 1988), багатьох видань його аспірантів та науковців відділу (Й. Ф. Андерша, Р. В. Болдирева, С. С. Єрмоленка, Т. Г. Линник, Т. Б. Лукінової, В. Г. Скляренка, І. А. Стоянова, О. Б. Ткаченка, Т. А. Харитоновой, В. В. Чумака, Г. М. Яворської), колег з Києва і Москви (*Русанівський В. М.* Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988; *Білодід І. К.* Розвиток мов соціалістичних націй.— К., 1967; *Степанов Ю. С.* Индоевропейское предложение.— М., 1989). Він був відповідальним редактором видання: *Булаховський Л. А.* Вибрані праці в п'яти томах.— К., 1975.— Т. 1. За редакцією Олександра Савича надруковані також праці: *Кротевич Є. В.*, *Родзевич Н. С.* Словник лінгвістичних термінів.— К., 1957 та популярний у свій час «Словник іншомовних слів» (перевідавався тричі — в 1974, 1977 і 1985 рр.) та ін.

Важливі праці українських і зарубіжних мовознавців привернули увагу О. С. Мельничука як рецензента: *Бевзенко С. П.* Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія.— К., 1953; *Бондарко А. В.* Грамматическое значение и смысл.— Ленинград, 1978; *Панфилов В. З.* Философские проблемы языкознания.— М., 1977; Словник української мови : В 11-ти т.; *Trávníček Fr.* Historická mluvnická česká. 3. Skladba.— Praha, 1956 (співавтор В. Т. Коломієць) та ін.

Велика за обсягом, різноманітна за проблематикою, вагома за новизною та оригінальністю ідей наукова спадщина О. С. Мельничука є дорогоцінним скарбом українського мовознавства. Усе його життя, сповнене щоденної копіткої наполегливої праці, віддане науці, духовній культурі рідного народу.

T. B. LUKINOVA

ACADEMICIAN O. S MELNYCHUK: THE LIFE DEVOTED TO SCIENCE

The paper covers the life and creative activity of Academician O. S. Melnychuk, an outstanding Ukrainian linguist and scholarly manager.

Key words: O. S. Melnychuk, comparative-historical linguistics, etymology, etymological dictionary, general theory of linguistics, Slavic studies, Ukrainian studies, affinity of the languages of the world.